

Katarzyna Smyk

k.smyk@poczta.umcs.lublin.pl

Instytut Nauk o Kulturze

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0002-0435-8873

MONITORING ELEMENTÓW WPISANYCH NA KRAJOWĄ LISTĘ NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. ZAŁOŻENIA

The monitoring of ICH elements inscribed on the National List of Intangible Cultural Heritage in Poland. Assumptions

Streszczenie: Artykuł jest próbą zarysowania problemów dotyczących monitoringu zjawisk wpisanych w Polsce na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Z założenia monitoring ma odbywać się co 5 lat i być prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Autorka zgłasza szereg pytań, skupia się jednak na odpowiedzi na cztery: cele i efekty monitoringu; przedmiot monitoringu; zasady nadrzędne, którymi należy się kierować, opracowując wytyczne do monitoringu; jak monitoring może przełożyć się na wzmocnienie działań ochronnych. Proces monitoringu rozumie zarazem jako jeden z etapów organizowanego i realizowanego w Polsce procesu strategicznego zarządzania przejawami niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Najdonioślejszym i nadrzędnym jego celem może stać się wpływanie na depozytariuszy i zachęcanie ich do bardziej efektywnych, świadomych i kompleksowych działań służących wzmocnieniu żywotności zjawiska dziedzictwa niematerialnego.

Słowa kluczowe: niematerialne dziedzictwo kulturowe, Konwencja UNESCO 2003, depozytariusze dziedzictwa niematerialnego, krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego, monitoring dziedzictwa

Abstract: The article is an attempt to outline problems connected with events recorded in the Intangible Cultural Heritage list in Poland. Inherently, the monitoring is to be made every five years and be conducted by the National Heritage Board. The author issues a series of questions and focuses on answering four of them: the monitoring goals and effects, the subject of monitoring; key principles to be followed when compiling guidelines for monitoring, the way in which the monitoring may be translated into safeguarding measures strengthening. The monitoring process is understood as a stage of the intangible cultural heritage strategic management being organised and implemented in Poland. Its greatest and paramount goal might be to appeal to depositaries and encourage them into taking more effective, sound and comprehensive efforts aimed at re-asserting the vitality of intangible heritage phenomenon.

Key words: intangible cultural heritage, 2003 UNESCO Convention, the bearers of intangible cultural heritage, national list of intangible cultural heritage, the monitoring of the ICH

Wprowadzenie

Wychodzę z założenia, że monitorowanie elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego należy postrzegać jako jeden z etapów organizowanego i realizowanego w Polsce procesu strategicznego zarządzania niematerialnym dziedzictwem kulturowym¹. Nadrzędnym celem tego procesu jest ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Konwencja 2003, art. 1 lit. a), zaliczana do zobowiązań Państwa-Strony Konwencji UNESCO z 2003 r. (Konwencja 2003, art. 11). Polska uzyskała ten status zgodnie z ustawą ratyfikacyjną podpisaną przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 8 lutego 2011 r., wchodzącą w naszym kraju w życie 16 sierpnia 2011 r. (Dz. U. nr 172 poz. 1018). Wobec tego kwestie ochrony niematerialnego dziedzictwa zostały włączone do zadań Departamentu Ochrony Zabytków MKiDN, zadań statutowych Narodowego Instytutu

¹ Na temat przyjętych w tym artykule zasad i pojęcia procesu planowania strategicznego w kulturze zob. Varbanowa 2015: 91-119; Dragičević-Šešić, Stojković 2010: 61-75. O wieloaspektowości zarządzania dziedzictwem zob. Gutowska, Kobyliński 2011: 51-72.

Dziedzictwa oraz zadań Rady ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, powołanej przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 18 września 2013 r.² Na tych instytucjach i Radzie spoczywa odpowiedzialność za formowanie systemu ochrony niematerialnego dziedzictwa w Polsce. Do efektów ich dotychczasowych działań, istotnych z punktu widzenia formułowania zaleceń dot. monitorowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zaliczyć należy szczególnie dwa: pierwszym jest wdrażanie Krajowego Programu Ochrony Dziedzictwa Niematerialnego, opracowanego i zainicjowanego przez NID w 2011 r. (Skaldawski 2013: 111-121) – swego rodzaju założeń do strategii zarządzania dziedzictwem niematerialnym; drugim – otwarcie decyzją Ministra KiDN z dnia 15 stycznia 2013 r. naboru wniosków na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego³ (według zasad opracowanych przez Radę ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego).

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego, kluczowy dotąd element Krajowego Programu Ochrony Dziedzictwa na poziomie centralnym, pomyślana była jako narzędzie o trzech funkcjach: 1) wypełnianie zapisów Konwencji 2003 i umożliwienie wnioskowania o wpis polskiego zjawiska na Listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości (art. 12; por. *Dyrektywy... I.2.R5*), 2) funkcja informacyjna (Zalasińska 2014a: 189; Zalasińska 2014b: 276), jak też 3) „promowanie wpisanych na nią elementów oraz dziedzictwa niematerialnego jako całości” (funkcja prestiżowa, walor edukacyjny) (Skaldawski 2013: 115). Należy stwierdzić, że z takiego opisu funkcji Krajowej listy niewiele wynika dla problematyki monitorowania wpisanych na nią elementów.

Z drugiej strony *Wytyczne dotyczące składania wniosków o wpis oraz procedury wpisywania elementów dziedzictwa niematerialnego na Krajową listę*, dostępne publicznie od momentu otwarcia Krajowej listy w 2013 r., zawierają rozdział 6. *Monitoring Krajowej listy*, w którym czytamy:

² Zarządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 września 2013 r. w sprawie Rady do spraw niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Dz. Urz. MKiDN poz. 35), ze zmianami wprowadzonymi przez Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 13 grudnia 2018 r. zmieniające zarządzenie w sprawie Rady do spraw niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Dz. Urz. MKiDN poz. 79 nr 15), http://bip.mkidn.gov.pl/media/dziennik_urzedowy/p%2015_2019.pdf (dostęp: 14.02.2020).

³ *Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ (dostęp: 14.02.2020).

- 6.1. NID monitoruje żywotność elementów wpisanych na Krajową listę.
- 6.2. Wnioskodawcy lub przedstawiciele wspólnot, grup, organizacji, które chronią dany element są zobowiązani do składania okresowych sprawozdań z realizacji planu działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie, stanowiącego załącznik nr 3 do wniosku. Sprawozdania okresowe muszą być składane co 5 lat do NID osobiście lub drogą pocztową na adres: Narodowy Instytut Dziedzictwa, ul. Kopernika 36/40, 00-924 Warszawa
- 6.3. Monitoring Krajowej listy polega na weryfikacji realizacji planu działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie oraz sprawdzaniu, czy wpisane na Krajową listę elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego pozostają żywe i są aktywnie przekazywane z pokolenia na pokolenie. Monitoring jest prowadzony na podstawie sprawozdań okresowych, o których mowa w pkt 6.2 niniejszych wytycznych oraz wyników wizji lokalnych. Dzięki sprawozdaniom wnioskodawcy będą mieli możliwość przedstawienia ewentualnych trudności związanych z ochroną elementu i kontakt z NID w celu wypracowania potencjalnych rozwiązań.⁴

Z zapisami tymi koresponduje komentarz otwierający formularz załącznika nr 3 do wniosku pt. *Plan działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie*:

W niniejszym dokumencie należy przedstawić zaplanowane działania mające na celu podtrzymanie żywotności i ochronę zgłoszonego elementu niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Plan powinien uwzględniać działania przewidziane na okres kolejnych 5 lat. Po upływie tego okresu wnioskodawca zobowiązany będzie do złożenia w Narodowym Instytucie Dziedzictwa sprawozdania z realizacji planu oraz do przygotowania dalszych propozycji działań związanych z ochroną elementu. Przykładowy formularz sprawozdania dostępny będzie na stronie internetowej NID.

Podczas lektury powyższych cytatów nasuwa się kilka pytań odnośnie do monitoringu dziedzictwa niematerialnego.

1. Jak rozumieć pojęcie monitoringu w odniesieniu do zjawisk wpisanych na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego?

⁴ Wytyczne dotyczące składania wniosków o wpis oraz procedury wpisywania elementów dziedzictwa niematerialnego na Krajową listę, [w:] Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Wytyczne/ (dostęp: 14.02.2020).

2. Na ile (jeśli w ogóle) ujęte tu informacje są wiążące dla nas dziś, gdy stajemy przed problemem opracowania procedury monitoringu? Czy aktualne są: okres 5 lat; forma sprawozdania; niejasne wskazanie podmiotu składającego sprawozdanie itd.? Kto (NID? depozytariusze?) i w jaki sposób będzie weryfikował realizację działań opisywanych w sprawozdaniu? Czy może się to odbywać czysto uznaniowo, czy jednak powinno opierać się o twarde dane?
3. Jak rozumieć pojęcia podtrzymywania żywotności i ochrony elementu? Jakie działania służą ochronie dziedzictwa? Jak zmierzyć to, czy dane działanie służy ochronie? W jakich zakresach i w jaki sposób opisywać ten zakres w sprawozdaniu?
4. Czy w procedurze monitoringu poddawać ocenie tylko działania zadeklarowane przez depozytariuszy w załączniku nr 3 do wniosku o wpis na Krajową listę? Czy można oceniać inne (możliwie wszystkie), jakie wspólnota podjęła w okresie sprawozdawczym?
5. Jak określić mierniki i wskaźniki, które pomogą w oszacowaniu rezultatów działań, dowiedzą utrzymania/wzmocnienia żywotności zjawiska bądź kontynuowania/wzmocnienia jego ochrony?
6. Jaką formę mogłoby mieć wymienione sprawozdanie – czyli jakie zakresy działalności wnioskodawcy będą monitorowane?

Pytań tego typu pojawia się więcej, niemniej na obecnym etapie rozważań nad założeniami systemu monitoringu skupmy się na czterech problemach, które dziś wydają się fundamentalne. Są to: 1) istota, cele i efekty monitoringu; 2) ustalenie, co chcemy monitorować; 3) zasady nadrzędne, którymi należy się kierować, opracowując wytyczne do monitoringu; 4) jak monitoring może przełożyć się na wzmożenie działań ochronnych. W takim układzie zoperacjonalizowano cele niniejszego tekstu, co z kolei odzwierciedla jego struktura.

Istota, cele i efekty monitoringu zjawisk dziedzictwa niematerialnego

Monitorowanie jest ostatnim etapem procesu zarządzania strategicznego. Poprzedzają je wdrożenie planu i jego realizacja, czym w analizowanej sytuacji jest otwarcie i prowadzenie Krajowej listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Monitoring odpowiada refleksji strategicznej, polegającej na pomiarze rezultatów, ogólnej ocenie i podjęciu działań korygujących w następnym cyklu planowania strategicznego (Varbanova

2015: 484). Metody stosowane w tak rozumianym monitoringu obejmują, po pierwsze, stały przepływ informacji między depozytariuszami a instytucjami, organizacjami i jednostkami organizacyjnymi zajmującymi się ochroną niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce. Po drugie – co dotyczy się bezpośrednio monitoringu Krajowej listy – do tych metod zaliczane są też regularne przeglądy danych, obserwacje osobiste prowadzone przez urzędników NID (wraz z terenowymi oddziałami) czy Departamentu Ochrony Zabytków MKiDN oraz opinie ekspertów. Monitorowanie wymaga zdefiniowania kluczowych wskaźników i ich stosowania w aspekcie planowanych terminów (cykliczność pomiarów), w celu zebrania informacji umożliwiających porównawczą interpretację wyników.⁵

Najpierw stajemy jednak przed zadaniem określenia, dlaczego w ogóle chcemy monitorować elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego wpisane na Krajową listę i jakich efektów się spodziewamy (oraz jakich – niepożądanych – chcielibyśmy uniknąć). Cele te, ze względu na efekty, jakie przyniosą, układają się w dwie grupy: cele bezpośrednie oraz pośrednie, długofalowe.

Cele bezpośrednie

Cele bezpośrednie rozumiem jako nakierowane na aktualność i prawidłowy kształt Krajowej listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Zwróćmy uwagę, że w dokumentach dotyczących wniosku o wpis na Krajową listę podkreślono właśnie ten cel tytułem rozdziału: „Monitoring Krajowej listy”. Założenia, cele i efekty, które – jak mi się wydaje – dadzą, skrótowo ujmuje poniższa tabela.

⁵ Opracowano na podstawie opisu etapu monitorowania w strategicznym zarządzaniu w kulturze (Varbanova 2015: 484-485).

Tabela 1. Cele bezpośrednie monitoringu Krajowej listy dziedzictwa niematerialnego

	ZAŁOŻENIE	CEL MONITORINGU	EFEKTY
1.	Na Krajowej liście dziedzictwa niematerialnego nie może widnieć element, który przestał spełniać przesłanki określone w definicji niematerialnego dziedzictwa kulturowego, określone w Konwencji UNESCO 2003 (art. 2 pkt 1), w <i>Wytycznych dotyczących składania wniosków o wpis (...) na Krajową listę</i> oraz w formularzu.	Wychwycenie elementów niespełniających kryteriów wpisu na listę; uruchomienie procedury wykreślenia z listy.	Krajowa lista odpowiada zapisom Konwencji UNESCO; aktualizacja stanu wpisów na Krajowej liście; stan listy się zmienia (ubywa dany element).
2.	W sytuacji, gdy element nie spełnia wymagań definicyjnych, można zawiesić procedurę skreślenia z listy, a opracować i wdrożyć program naprawczy.	Zwrócenie uwagi wspólnoty depozytariuszy na nieskuteczność/przeciwskuteczność jej działań na rzecz dziedzictwa, zagrażających istnieniu dziedzictwa; zainspirowanie depozytariuszy do opracowania adekwatnego planu ochrony; zainicjowanie procesu wzmożonej i efektywnej ochrony elementu, który podejimą depozytariusze.	Krajowa lista odpowiada zapisom Konwencji UNESCO; jej stan się nie zmienia; depozytariusze zyskują wiedzę na temat zagrożeń wobec niematerialnego dziedzictwa kulturowego i działań służących ochronie.

Źródło: opracowanie własne

Cele długoterminowe

Cele długoterminowe można podzielić na dwie grupy ze względu na podmiot, który zostanie zaktywizowany w wyniku działań monitoringowych: cele nakierowane na zmianę postawy depozytariuszy oraz nastawione na państwo jako realizatora systemu ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce.

A. Cele długoterminowe nakierowane na depozytariusza sprowadzają się w efekcie do wpływania na kierunki jego działania wobec dziedzictwa. Wprowadzam tu zróżnicowanie celów monitoringu na dwa zakresy ze względu na dwa typy depozytariuszy: pierwszy posiada element wpisany na Listę, zaś drugi aplikuje o taki wpis.

W mojej opinii jest to najdonioślejszy cel, jakiemu służyć może monitoring zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wynika wprost z celów Konwencji UNESCO 2003, określonych w art. 1 lit. c.: „wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego (...)”. Chodziłoby tu o wzrost świadomości depozytariuszy dziedzictwa wpisanego na Krajową listę, ale również – a może przede wszystkim – wspólnot aplikujących o wpis i rozważających aplikację. Wytyczne dotyczące monitoringu byłyby bowiem zestawem wskazówek i podpowiedzi, jak planować ochronę elementu (więc jak wypełniać zał. 3 do wniosku o wpis), jakie efekty założyć na etapie planowania (w cyklu 5-letnim), kto w ramach wspólnoty i jakie zobowiązania za ich osiągnięcie podejmuje, jakimi sposobami da się osiągnąć zaplanowane rezultaty itd. Przypomnijmy, że niezrozumienie konieczności ochrony dziedzictwa przez wspólnotę depozytariuszy jest rozpoznane jako jedno z zagrożeń wobec niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Ratajski 2015: 21). Stając się poniekąd „wytycznymi do planu ochrony”, wytyczne dotyczące monitoringu mogą zmienić myślenie depozytariuszy z doraźnego (i nieodpowiedzialnego) na długoterminowe (refleksyjne, odpowiedzialne).

Z tego powodu opracowanie wytycznych do monitoringu (wraz z formularzami) jest dziś zadaniem najwyższej wagi dla procesu ochrony dziedzictwa niematerialnego w Polsce. Odpowiedzialnie sformułowane dokumenty stanowiąc będą swego rodzaju domknięcie wymiaru edukacyjnego listy (Zalasińska 2014b: 276). Lista „uczylaby” nie tylko o zjawiskach niematerialnego dziedzictwa, ale też – o sposobach i zasadach jego ochrony.

Tabela 2. Cele długofalowe monitoringu Krajowej listy dziedzictwa niematerialnego nakierowane na depozytariusza

	ZAŁOŻENIE	CEL MONITORINGU	EFEKTY
1.	<p>DEPOZYTARIUSZE ELEMENTU WPISANEGO NA KRAJOWĄ LISTĘ co 5 lat składają sprawozdanie z prowadzonych działań ochronnych;</p> <p>zmienia się w ciągu 5 lat kontekst (społeczny, finansowy, kulturowy, marketingowy itd.) funkcjonowania zjawiska;</p> <p>zmienia się w ciągu 5 lat skład wspólnoty depozytariuszy (ktoś umiera, ktoś dołącza do wspólnoty; zmienia się lider);</p> <p>zmienia się w ciągu 5 lat zestaw zagrożeń wobec zjawiska.</p>	<p>Sprawdzenie, czy i w jakim zakresie zostały zrealizowane działania zapisane w planie ochrony (zał. 3 do wniosku);</p> <p>sprawdzenie, czy zjawisko wpisane na listę cechuje żywotność oraz czy jest właściwie i dostatecznie chronione;</p> <p>sprawdzenie, czy środki ochrony były adekwatne do pojawiających się zagrożeń (czy depozytariusze wykazali się elastycznością i uważnością);</p> <p>sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla żywotności zjawiska;</p> <p>sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla jedności wspólnoty;</p> <p>sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla zrównoważonego rozwoju społeczności;</p> <p>zwrócenie uwagi depozytariuszy na nowy kontekst i zagrożenia wobec zjawiska oraz na zmiany wewnątrz wspólnoty.</p>	<p>Depozytariusze dokonują ewaluacji własnych działań ochronnych z minionego 5-lecia;</p> <p>depozytariusze podają swoje działania ocenie zewnętrznej, co wzmaga odpowiedzialność za ochronę zjawiska;</p> <p>depozytariusze bardziej szczegółowo, z większym rozeznanem w kwestiach ochrony ndzk, planują ochronę zjawiska na kolejne 5 lat;</p> <p>uaktualnione przez depozytariuszy plany ochrony zjawiska na kolejne 5 lat.</p>

2.	DEPOZYTARIUSZE APLIKUJĄCY O WPIS ZJAWISKA NA KRAJOWĄ LISTĘ, planując ochronę w zał. 3 do wniosku, będą kierowali się wytycznymi dot. monitoringu.	Uświadomienie depozytariuszom, że na nich spoczywa odpowiedzialność za efekty deklarowanych we wniosku działań ochronnych; uświadomienie depozytariuszom, że efekty ich działań ochronnych będą podlegały ocenie zewnętrznej; wskazanie depozytariuszom zasad i kierunków planowania i realizacji adekwatnej ochrony dziedzictwa; zwrócenie uwagi depozytariuszy na to, że dziedzictwo żyje, zmienia się wraz ze wspólnotą, co należy uwzględniać w planie ochrony.	Depozytariusze bardziej odpowiedzialnie będą planowali i realizowali oddolne działania ochronne.
----	---	--	--

Źródło: opracowanie własne

B. Cele długoterminowe nakierowane na system ochrony dziedzictwa wpływają na kierunki działania instytucji państwa odpowiedzialnych za strategię ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce.

Jak w planowaniu strategicznym, etap opracowania zasad monitorowania i przeprowadzenie pierwszego monitoringu zjawisk z Krajowej listy można postrzegać jako kolejny etap w procesie tworzenia długofalowej taktyki ukierunkowanej na zarządzanie dziedzictwem niematerialnym w Polsce. Byłby to etap odpowiadający ewaluacji wyników wdrażanych dotąd rozwiązań. Dałoby to podstawy do przejścia do kolejnego etapu planowania, którym jest redefinicja założeń, celów i środków, a w przypadku monitoringu zjawisk Krajowej listy – służyłoby to ewaluacji narzędzia i zarazem elementu systemu ochrony w Polsce (Zalasińska 2014b: 276), jakim jest Krajowa lista (wraz z obecnie obowiązującymi formularzem wpisu i wytycznymi). Efektem monitoringu będzie więc dla architektów polskiego systemu ochrony dziedzictwa niematerialnego in-

formacja zwrotna na temat problemów, z jakimi borykają się depozytariusze. W sumie pozwoli to instytucjom odpowiedzialnym za opracowanie i wdrażanie strategii ochrony niematerialnego dziedzictwa działać efektywniej i w zakresach, które teraz wymagają szybkiej reakcji państwa.

Tabela 3. Cele długofalowe monitoringu Krajowej listy dziedzictwa niematerialnego, nakierowane na system ochrony dziedzictwa niematerialnego

	ZAŁOŻENIE	CEL MONITORINGU	EFEKTY
3.	DEPOZYTARIUSZE ELEMENTU WPI-SANEGO NA KRAJOWĄ LISTĘ co 5 lat składają sprawozdanie z prowadzonych działań ochronnych; zmienia się w ciągu 5 lat kontekst (społeczny, finansowy, kulturowy, marketingowy itd.) funkcjonowania zjawiska; zmienia się w ciągu 5 lat skład wspólnoty depozytariuszy (ktoś umiera, ktoś dołącza do wspólnoty; zmienia się lider); zmienia się w ciągu 5 lat zestaw zagrożeń wobec zjawiska.	Sprawdzenie, czy i w jakim zakresie zostały zrealizowane działania zapisane w planie ochrony (zał. 3 do wniosku); sprawdzenie, czy zjawisko wpisane na listę cechuje żywotność oraz czy jest właściwie i dostatecznie chronione; sprawdzenie, czy środki ochrony były adekwatne do pojawiających się zagrożeń (czy depozytariusze wykazali się elastycznością i uważnością); sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla żywotności zjawiska; sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla jedności wspólnoty; sprawdzenie, czy działania depozytariuszy nie stanowiły zagrożenia dla zrównoważonego rozwoju społeczności; zwrócenie uwagi depozytariuszy na nowy kontekst i zagrożenia wobec zjawiska oraz na zmiany wewnątrz wspólnoty.	Depozytariusze dokonują autoewaluacji swoich działań ochronnych z minionego 5-lecia; depozytariusze poddają swoje działania ocenie zewnętrznej, co wzmaga odpowiedzialność za ochronę zjawiska; depozytariusze bardziej szczegółowo, z większym rozeznaniem w kwestiach ochrony ndzk, planują ochronę zjawiska na kolejne 5 lat; uaktualnione przez depozytariuszy plany ochrony zjawiska na kolejne 5 lat.

4.	DEPOZYTARIUSZE APLIKUJĄCY O WPIS ZJAWISKA NA KRAJOWĄ LISTĘ, planując ochronę w zał. 3 do wniosku, będą kierowali się wytycznymi dot. monitoringu.	Uświadomienie depozytariuszom, że na nich spoczywa odpowiedzialność za efekty deklarowanych we wniosku działań ochronnych; uświadomienie depozytariuszom, że efekty ich działań ochronnych będą podlegały ocenie zewnętrznej; wskazanie depozytariuszom zasad i kierunków planowania i realizacji adekwatnej ochrony dziedzictwa; zwrócenie uwagi depozytariuszy na to, że dziedzictwo żyje, zmienia się wraz ze wspólnotą, co należy uwzględniać w planie ochrony.	Depozytariusze bardziej odpowiedzialnie będą planowali i realizowali oddolne działania ochronne.
----	---	--	--

Źródło: opracowanie własne

Tak zarysowane cele i efekty monitoringu wskazują, że proces monitoringu ma duży potencjał wpływania jednocześnie na wiele struktur systemu ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego:

- będzie działaniem na tkance wspólnoty depozytariuszy i dlatego może – źle poprowadzony – negatywnie wpłynąć na jej spójność;
- jest etapem budowania systemu ochrony dziedzictwa niematerialnego w Polsce – posłuży ewaluacji tego systemu i pozwoli działać efektywniej instytucjom odpowiedzialnym za opracowanie i wdrażanie strategii ochrony niematerialnego dziedzictwa;
- wzmocni wiedzę depozytariuszy na temat ochrony i odpowiedzialność za dziedzictwo itd.

Z wymienionych powodów należy z ogromnym rozmysłem podchodzić do realizacji monitoringu zjawisk wpisanych na Krajową listę, opracowania zasad i wytycznych, a także systematycznie ewaluować zarówno ten proces, jaki i formularze i zasady.

Co chcemy monitorować?

Zadane w powyższym tytule pytanie zawiera zaimek „co”. Nie jest to tylko kwestia czysto językowa, gdyż pokazuje, że warto trzymać się dotychczas używanych sformułowań: „monitoring Krajowej listy” oraz „monitorowanie zjawisk wpisanych na Krajową listę”. Potocznie słowo „monitoring” ewokuje znaczenia: obserwacja i kontrola, śledzenie i analiza (Dubisz 2006: 796), stały nadzór nad jakimś obiektem chronionym⁶. Niosą one negatywne skojarzenia, przywołują na myśl nadzorcę, przymus prawny, sankcje, kary. Te sensy nabrałyby jeszcze bardziej negatywnego wydźwięku, gdyby jakkolwiek, niechcący nawet zasugerować, że monitoringowi będą podlegać depozytariusze, wspólnota.

Przechodząc do kwestii *stricte* merytorycznych, odpowiedź na pytanie postawione w tytule podrozdziału znajdujemy w *Wytycznych* do wniosku o wpis na Krajową listę (pkt 6.2 i 6.3). Czytamy:

Wnioskodawcy (...) są zobowiązani do składania okresowych sprawozdań z realizacji planu działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie, stanowiącego załącznik nr 3 do wniosku. (Wytyczne..., pkt 6.2.)

Monitoring Krajowej listy polega na weryfikacji realizacji planu działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie oraz sprawdzaniu, czy wpisane na Krajową listę elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego pozostają żywe i są aktywnie przekazywane z pokolenia na pokolenie. (Wytyczne..., pkt 6.3)

Wskazane zostają cztery elementy, które mają być monitorowane:

- 1) realizacja planu działań ochronnych, zgłoszonych w załączniku nr 3 do wniosku;
- 2) stan żywotności zjawiska;
- 3) przekazywanie z pokolenia na pokolenie;
- 4) aktywne przekazywanie.

W zasadzie pokrywają się one z ważnymi, definicyjnymi cechami dziedzictwa niematerialnego, niemniej nie ze wszystkimi. Ponadto użyte pojęcia zakresowo się pokrywają: przekazywanie z pokolenia na pokolenie można rozumieć jako element żywotności; przekazywanie jest ze swej natury aktywnością, zatem nie jest jasne, co miałyby wnieść przy-

⁶ *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/monitoring.html> (dostęp: 14.02.2020)

miotnik „aktywne” w tym kontekście. Nie pozostaje zatem nic innego, jak konieczność wskazania przez instytucje państwa, co *de facto* ma być przedmiotem monitoringu i jak to zostanie zdefiniowane w aspekcie monitoringu.

Problemów już na etapie namysłu nad wytycznymi do monitoringu przysparza fakt silnego zróżnicowania charakteru zjawisk wpisanych na Krajową listę (i tych, które zostaną wpisane w przyszłości): zjawiska dziedzictwa niematerialnego mogą przejawiać się w jednej lub kilku domenach (Konwencja 2003 art. 2 pkt 2); różną charakterystykę (liczbową, wiekową, geograficzną, relacji) mają wspólnoty depozytariuszy; każde ze zjawisk wymaga innych działań ochronnych, gdyż podlega innym procesom kulturowym i zagrożeniom; różne formy ochrony zadeklarowali depozytariusze w planach ochrony itd. I te kwestie należy mieć na względzie w trakcie realizacji monitoringu i kształtowania zasad, które powinny uwzględnić zróżnicowanie i indywidualne podejście do poszczególnych zjawisk, jak też – nadać zasadniczy sens i utrzymać nadrzędny, generalny ton.

Na początek proponuję poddać dyskusji dwa wymiary monitoringu, jakie wyłaniają się z przeglądu zebranych materiałów: 1. Monitoring realizacji planu działań ochronnych; 2. Monitoring żywotności niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Oba zostały zasygnalizowane depozytariuszom podczas składania przez nich wniosku o wpis na Krajową listę, dlatego uważam, że do pewnego stopnia należy tych „umów dotrzymać”, gdyż *pacta sunt servanda*. Raczej nie wykluczają się, jednak omówię je w osobnych paragrafach, co powinno utrzymać porządek dalszych dyskusji nad zasadnością i sposobem odzwierciedlenia w procedurze monitoringu.

Monitoring realizacji planu działań ochronnych

Pierwszym problemem, który na tym polu dostrzegam, jest punkt odniesienia dla sprawozdania „z realizacji planu działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie, stanowiącego załącznik nr 3 do wniosku” o wpis na Krajową listę, zapowiedzianego w *Wytycznych* (Wytyczne..., pkt 6.2.). Otóż nawet pobieżny przegląd (losowo wybranych, dostępnych mi jako członkini Rady ds. niematerialnego dziedzictwa kulturowego) proponowanych przez depozytariuszy planów ochrony pokazuje, że czę-

sto planują oni ochronę na krócej niż 5 lat albo na 5 lat lub więcej bez różnicowania działań na osi czasu. Autorzy tabeli skupili się na kwestii nakładów finansowych, choć to nie one mają być teraz przedmiotem monitoringu. Tabelę tę zatem można oceniać jako niewystarczającą dla pobudzenia depozytariuszy do pogłębionego, metodycznego zastanowienia się nad działaniami na rzecz ochrony dziedzictwa. Jeśliby rzeczywiście wprost do niej nawiązywać, tworząc formularz sprawozdania, wydaje się, że można jedynie zadać pytanie, czy impreza się odbyła, i uzyskać niewiele nam dającą odpowiedź „tak/nie”, dopytując następnie „czemu nie” albo „jak wpłynęła na podtrzymanie żywotności zjawiska”, spodziewając się ogólnych, opisowych odpowiedzi, może tendencyjnych. Pozwoliłyby one utrzymać zjawisko na Krajowej liście, ale czy mogą być pomocne depozytariuszom w dalszym, odpowiedzialnym planowaniu i realizowaniu ochrony zjawiska? Obawiam się, że odpowiedź nie może być pozytywna, co nakazuje otwarcie pogłębionej debaty nad dwiema sprawami: 1) jak oszacować, czy i w jakim stopniu planowane przez depozytariuszy działania ochronne podtrzymały żywotność zjawiska; 2) czy (i ewentualnie jak) przeformułować tabelę z załącznika 3 do wniosku o wpis na Krajową listę.⁷

⁷ Chcę zaszyfrować, że w opracowaniu zasad szacowania wpływu deklarowanych we wniosku o wpis działań na rzecz żywotności zjawiska dobrze byłoby odnieść się do wskaźników stosowanych w formularzach wniosków o dofinansowanie w programach MKiDN (sekcja „Wskaźniki”). Są to, co prawda, tylko wskaźniki ilościowe, ale można sobie wyobrazić, że kolejne działanie z tabeli z zał. 3 zostaje dla danego roku opisane przez depozytariusza najpierw z zastosowaniem odpowiednio dobranych zestawów wskaźników ilościowych, a następnie – poprzez odpowiednio dobrany, przemyślany zestaw pytań otwartych, które pomogą depozytariuszom obserwować zmiany w zakresie trwania zjawiska (mierniki jakościowe i opisowe). Należałoby przy tym pamiętać, żeby te zestawy pytań były na tyle ogólne, aby mogły obsłużyć opis różnych form działań ochronnych (warsztaty, festiwal, konkurs, impreza łącząca wiele form; wydawnictwo, film, strona internetowa). Innym wyjściem byłaby możliwość wykorzystania przez depozytariuszy przygotowanej listy wskaźników w połączeniu z możliwością edytowania ich treści w celu dodania wskaźnika specyficznego (jak jest teraz we wniosku MKiDN). Problematyka mierników i wskaźników – a więc kryteriów oceny podjętych działań pod względem efektywności dla podtrzymania trwania zjawiska – wymaga osobnego namysłu.

Monitoring żywotności niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Na tym etapie rozważań można postawić tezę, że przedmiotem monitoringu powinna być żywotność zjawiska wpisanego na Krajową listę.

Jak rozumieć żywotność zjawiska? Dotąd dysponujemy dwiema pokrewnymi definicjami pojęcia żywotności elementu dziedzictwa niematerialnego, wywiedzionymi z definicji niematerialnego dziedzictwa kulturowego zawartej w art. 1 pkt 1 Konwencji 2003. Pierwsza jest opublikowana w *Wytycznych dotyczących składania wniosków* (punkt 2.1.c), druga zaś, niepublikowana, została wypracowana przez Grupę roboczą ds. niematerialnego dziedzictwa kulturowego, działającą w okresie 29 I – 19 VI 2018 r. w ramach Ogólnopolskiej Konferencji Kultury (<http://www.konferencjakultury.pl>). Na podstawie tych definicji można ostrożnie zasugerować, że cechami dziedzictwa niematerialnego wskazującymi na jego żywotność, które można brać pod uwagę w procesie monitoringu, są:

1. aktualne praktykowanie (przez wspólnotę depozytariuszy składających wnioski o wpis na listę; w momencie procedury monitoringu);
2. ciągłość praktykowania w okresie, którego dotyczy sprawozdanie;
3. forma zjawiska jest dynamiczna, zmienia się w zależności od aktualnych warunków i potrzeb.

Można powiedzieć, że elementy 1. i 2. dotyczą aspektu czasu (temporalnego), a element 3. aspektu przedmiotowego (w korelacji z temporalnym), w ramach którego warto uchwycić stopień zachodzących zmian w formie zjawiska ale też w przekazywanych treściach.

Brak tu wyraźnie aspektu podmiotowego, przewijającego się w opisach pojęcia żywotności np. przez odwołanie do bezpośredniego przekazu z pokolenia na pokolenie. W okresie 5 lat trudno obserwować zmiany generacji, ale jakieś tendencje można uchwycić i od nich uzależnić plan ochrony na dalsze 5 lat;

4. charakterystyka wspólnoty depozytariuszy.

Rozumiem przez to skład ilościowy i jakościowy wspólnoty depozytariuszy, dający się opisać w dwóch zakresach ważnych dla przetrwania dziedzictwa: po pierwsze, zmiana liczby członków wspólnoty – kierunek zmiany, powody, szanse i zagrożenia z tego wynikające; po drugie, wskazanie nowych członków wspólnoty depozytariuszy, którzy w ciągu 5 lat podjęli w praktyce kultywowanie zjawiska; po trzecie, gotowość zaangażowania

żowania się dawnych i nowych depozytariuszy w kulturowanie zjawiska. W niektórych przypadkach, np. rusznikarstwa cieszyńskiego, w momencie wpisu uprawianego przez jednego depozytariusza, w sprawozdaniu będzie można zapewne wskazać nowych depozytariuszy z imienia i nazwiska. Tymczasem w innych przypadkach, np. procesji łowickiej na Boże Ciało, szacunki będą raczej ogólniejsze, liczby czy wiek nowych depozytariuszy podawane w zaokrągleniu i przybliżeniu itd. To zróżnicowanie powinien uwzględniać formularz monitoringu.

Można sobie wyobrazić, że w formularzu sprawozdania zakresowi 1. i 2. będą przypisane odpowiedzi do wyboru: „tak, nie; jeśli nie, to proszę opisać przyczyny zaprzestania/przerwania praktykowania zjawiska i np. wskazać ewentualne sposoby zapobiegania kolejnemu przerwaniu ciągłości praktykowania zjawiska” itp. Zakres 3. zaś mógłby być powiązany z opisową odpowiedzią na pytania: „Jak zmieniło się zjawisko? – jakie nowe elementy pojawiły się w jego formie; jakie dawne elementy z jego formy zanikły; jakie nowe treści, znaczenia, symbole zostały mu przypisane; jakie dawne treści, znaczenia, symbole zanikły; z czego wynikają zmiany; jak te zmiany są oceniane przez depozytariuszy w aspekcie ochrony dziedzictwa; jeśli negatywnie – wskazać w dalszym planie ochrony sposoby zapobiegania tym zmianom; jeśli pozytywnie – wskazać sposoby wzmocnienia tej zmiany” itp.

Opisując zakres 4., depozytariusz mógłby odpowiadać na pytania: „Czy liczba depozytariuszy zjawiska uległa / nie uległa zmianie i dlaczego? Czy pojawili się nowi członkowie czynnie praktykujący zjawisko? Ilu ich jest? Czy są to osoby ze środowiska, spoza środowiska? Czy zaangażowanie depozytariuszy wzrasta, czy raczej maleje? Czy te zmiany są oceniane przez depozytariuszy pozytywnie, czy negatywnie w aspekcie ochrony zjawiska? Jeśli negatywnie – wskazać w dalszym planie ochrony sposoby zapobiegania tym zmianom; jeśli pozytywnie – wskazać sposoby wzmocnienia tej zmiany” itp.

Ocena zakresów przemiany zjawiska niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jak się wydaje, powinna być zrelatywizowana do stanu zjawiska i wspólnoty depozytariuszy opisanych we wniosku o wpis na Krajową listę. Problematyka mierników wymaga zaś dalszych rozważań i dyskusji na kolejnych etapach organizacji i ewaluacji monitoringu. Kwestie te komplikuje fakt, że wskaźniki ze swej istoty są „kwalifikowalne i mierzalne” (Varbanova 2015: 486; zob. też Varbanowa 2015: 39-40; 458-460; Babbie 2005: 139-146), podczas gdy wiele aspektów procesów i zmian

dotyczących dziedzictwa niematerialnego nie poddaje się jasnemu zdefiniowaniu za pomocą liczb.

Zasady nadrzędne dla systemu monitorowania

W pracy nad wytycznymi do monitorowania zjawisk z Krajowej listy warto mieć na uwadze szereg zasad generalnych, które tu zaledwie wspomnę. Dotykają one różnych wymiarów funkcjonowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, wynikając z Konwencji, polityki kulturalnej UNESCO czy doświadczeń z kontaktów polskich depozytariuszy np. z NID podczas wpisu na listę itd. Te zasady to:

- zasada zapewnienia szerokiej partycypacji; polega ona na pełnym uczestnictwie depozytariuszy w każdym z działań dotyczących ich dziedzictwa; ta zasada na przykład tłumaczy składanie przez depozytariuszy sprawozdania w procedurze monitoringu (tzw. auto-ewaluacja) (Piotrowska, Lipska 2015: 18; Zalasińska 2014a: 175)⁸;
- zasada spójności wspólnoty; w odniesieniu do Krajowej listy K. Zalasińska wiąże tę zasadę z terminem „inkluzyjność” i objaśnia, że ma ona przede wszystkim służyć „wzmacnianiu spójności społecznej, podtrzymywanej w różnorodnych przejawach tego dziedzictwa” (Zalasińska 2014b: 273); w odniesieniu do procesu monitorowania oznacza, że nie może on w żadnym razie doprowadzić do rozbitcia czy osłabienia więzi wewnątrz wspólnoty depozytariuszy;
- zasada zrównoważonego rozwoju, wedle której „nadrzędnym celem rozwojowym jest trwałe zaspokajanie potrzeb ludzkich”, które „następuje przez realizację celów: społecznych i/lub gospodarczych i/lub środowiskowych, a tym samym przez więzkę rozwojową, czyli rozwój społeczny i/lub gospodarczy i/lub środowiskowy. Istotne jest przy tym podkreślenie współzależności pomiędzy tymi trzema kategoriami rozwoju, które winny się wzajemnie interaktywnie warunkować, a proces rozwojowy powinien zachodzić w trójsystemie” (Janikowski 2009: 26; zob. też Jasiewicz 2013: 51-53; Janikowski 2009: 17-38; Ratajski 2013: 21-33);

⁸ O zasadzie zapewnienia szerokiej partycypacji zob. Konwencja 2003 art. 15. O wykluczeniu społeczności depozytariuszy z działań ochronnych: Ratajski 2015: 18.

- zasada holistycznego podejścia do dziedzictwa, łącząca dziedzictwo materialne, niematerialne, przyrodnicze itd.;
- zasada nieutrudniania depozytariuszowi wypełnienia i złożenia sprawozdania, by to nie zniechęcało wspólnot do utrzymywania wpisu zjawiska na Krajowej liście bądź nie było barierą zaporową dla innych wspólnot, ubiegających się o wpis. Formularz i procedura muszą być więc w miarę proste i jednocześnie maksymalnie rzeczowe, by monitoring przyniósł spodziewane efekty.

Monitoring i co dalej?

Na monitoringu nie kończy się proces ochrony zjawiska dziedzictwa niematerialnego wpisanego na Krajową listę. Monitoring powinien zaczynać nowy etap tej ochrony, zarówno dla depozytariuszy, jak i dla instytucji odpowiedzialnych w naszym kraju za system ochrony. Należy go postrzegać jako szansę na wzmacnianie żywotności zjawisk dziedzictwa niematerialnego, co będzie możliwe do osiągnięcia pod warunkiem, że poza stwierdzeniem żywotności danego elementu i ewaluacji działań ochronnych za ostatnie 5 lat formularz monitoringu będzie miał również część drugą – planowanie działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie na kolejne 5 lat.

Ze względu na zasadę nieutrudniania depozytariuszom wypełniania dokumentów dotyczących zjawiska rozważyłabym w ramach planu dalszej ochrony ponowienie prośby o wskazanie zagrożeń i sposobów przeciwdziałania im oraz niwelowania skutków ich występowania. Namysłu wymaga dalsze uszczegóławianie tej kwestii, niemniej istotne jest, by depozytariusze rozważyli, czy zagrożenia sprzed 5 lat istnieją nadal, czy udało im się w jakiejś mierze złagodzić ich skutki, czy może pojawiły się nowe (a może nie tyle pojawiły, co zostały przez depozytariuszy dostrzeżone)⁹. Logika nakazuje, by od ustalenia zagrożeń rozpocząć planowanie ochrony.

⁹ Jak obserwuję, we wnioskach o wpis zjawiska na listę opis zagrożeń często traktowany jest po macoszemu, co wynika, jak przypuszczam, z niewielkiego zorientowania depozytariuszy w kwestii zagrożeń.

Wnioski

1. Kwestia opracowania wytycznych w zakresie sposobu prowadzenia monitoringu niematerialnego dziedzictwa kulturowego (wraz z formularzem/formularzami i instrukcją) jest sprawą niezwykle delikatną, ale też równie ważną, o wielowymiarowych skutkach.

2. Najdonioślejszym i nadrzędnym celem monitoringu może się stać wpływanie na depozytariuszy i zachęcanie ich do bardziej efektywnych, świadomych i kompleksowych działań służących wzmocnieniu żywotności zjawiska dziedzictwa niematerialnego¹⁰.

3. Monitorowanie elementu dziedzictwa powinno być połączone z planowaniem przez depozytariuszy ochrony na kolejne 5 lat.

4. Monitorowanie elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego należy postrzegać jako jeden z etapów procesu strategicznego planowania w Polsce systemu ochrony dziedzictwa niematerialnego i zarządzania nim. Opracowanie i ewaluacja wytycznych do monitoringu (wraz z formularzami) jest dziś zadaniem najwyższej wagi dla procesu ochrony dziedzictwa niematerialnego w Polsce.

5. Pracując nad zasadami monitoringu, warto od razu mieć w perspektywie procedury opracowywania, wdrażania i ewaluacji programu naprawczego, jaki depozytariusze zaplanują i podejmą w wypadku negatywnego wyniku monitoringu (por. pkt 7 *Wytycznych*).

6. Warto w szerszym gronie ekspertów przedyskutować, co *de facto* ma być przedmiotem monitoringu i jak to zostanie w aspekcie tego procesu zdefiniowane.

7. W procedurze monitoringu warto utrzymać etap autoewaluacji, czyli sporządzania sprawozdania przez depozytariuszy, co również jest bardzo frapującym tematem.

8. Warto pomyśleć o dyskusji nad kwestią monitoringu w gronie ekspertów w zakresie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zarządzania dziedzictwem, planowania strategicznego w kulturze, animatorów i badaczy kultury ludowej; koniecznie z udziałem depozytariuszy.

9. Interesujące byłoby również zapoznanie się z dobrymi praktykami w zakresie monitoringu przeprowadzanego w innych sektorach kultury, w odniesieniu do innych przejawów dziedzictwa (naturalnego, materialnego itd.) oraz monitoringu dziedzictwa niematerialnego w innych

¹⁰ W definicjach depozytariusza w polskich dokumentach proponuję wobec tego dodać sformułowanie: „odpowiedzialni za żywotność i ochronę dziedzictwa”.

krajach, które – jak przekazał mi na przykład przewodniczący krajowej rady do spraw niematerialnego dziedzictwa kulturowego Republiki Czeskiej – stoją przed podobnymi do polskich problemami.

BIBLIOGRAFIA:

- Babbie, E. (2008). *Podstawy badań społecznych* (tłum. W. Betkiewicz i in.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dragičević-Šešić, M., Stojković B. (2010). *Kultura: zarządzanie, animacja, marketing* (tłum. J. Ambroziak). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Dubisz, S. (red.) (2006). *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. K-Ó. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gutowska, K., Kobyliński, Z. (2011). Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych. *Mazowsze. Studia Regionalne*, 6, 51-72.
- Janikowski, R. (2009). Kultura osią zrównoważonego rozwoju. W: R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo* (s. 17-38). Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO.
- Jasiewicz, Z. (2003). Przedmiot i funkcje Konwencji o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Spojrzenie etnologa. W: J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce i jego ochrona*, t. 1, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Źródła – wartości – ochrona* (s. 51-63). Lublin – Warszawa: Wyd. UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Piotrowska, K. Lipska, D. (red.) (2015). *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa. Pozyskano z [http://www.nid.pl/pl/Wydawnictwa/inne%20wydawnictwa/Managing%20Cultural%20WH_PL%20\(3\).pdf](http://www.nid.pl/pl/Wydawnictwa/inne%20wydawnictwa/Managing%20Cultural%20WH_PL%20(3).pdf) (dostęp: 14.02.2020).
- Ratajski, S. (2013). Koncepcja ochrony dziedzictwa niematerialnego w Konwencji UNESCO. W: J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce i jego ochrona*, t. 1, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Źródła – wartości – ochrona* (s. 21-33). Lublin – Warszawa: Wyd. UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Ratajski, S. (2015). Zagrożenia dziedzictwa niematerialnego według Konwencji UNESCO z 2003 roku. W: J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce i jego ochrona*, t. II, *Niematerialne dzie-*

- dzictwo kulturowe: zakresy – identyfikacja – zagrożenia* (s. 15-26). Lublin – Warszawa: Wyd. UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Skaldawski, B. (2013). Krajowy Program Ochrony Dziedzictwa Niematerialnego – propozycja wdrożenia. W: J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce i jego ochrona*, t. 1, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Źródła – wartości – ochrona* (s. 111-121). Lublin – Warszawa: Wyd. UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/monitoring.html> (dostęp: 14.02.2020).
- Varbanowa, L. (2015). *Zarządzanie strategiczne w kulturze* (tłum. T. Piwowarczyk). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Zalasińska, K. (2014a). Wdrożenie prawodawstwa UNESCO do polskiego porządku prawnego – wybrane zagadnienia. W: A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały konferencyjne* (s. 175-196). Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO.
- Zalasińska, K. (2014b). Zalecenia dotyczące wdrożenia prawodawstwa UNESCO do polskiego porządku prawnego. W: A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały konferencyjne* (s. 221-306). Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO.

Dokumenty i akty prawne:

Dyrektywy operacyjne w zakresie realizacji Konwencji w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne Państw-Stron Konwencji na drugiej sesji (siedziba UNESCO, Paryż, 16-19 czerwca 2008 r.), zmienione na trzeciej (siedziba UNESCO, Paryż, 22-24 czerwca 2010 r.), czwartej (siedziba UNESCO, Paryż, 4-8 czerwca 2012 r.) i piątej sesji (siedziba UNESCO, Paryż, 2-4 czerwca 2014). Pozyskano z http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Wytyczne/ (dostęp: 14.02.2020).

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018. Pozyskano z <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=W-DU20111721018> (dostęp: 14.02.2020).

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Pozyskano z http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Wytyczne/ (dostęp: 14.02.2020).

Zarządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 września 2013 r. w sprawie Rady do spraw niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Dz. Urz. MKiDN poz. 35), ze zmianami wprowadzonymi przez *Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 13 grudnia 2018 r. zmieniające zarządzenie w sprawie Rady do spraw niematerialnego dziedzictwa kulturowego* (Dz. Urz. MKiDN poz. 79 nr 15). Pozyskano z http://bip.mkidn.gov.pl/media/dziennik_urzedowy/p%2015_2019.pdf (dostęp: 14.02.2020).

Wytyczne dotyczące składania wniosków o wpis oraz procedury wpisywania elementów dziedzictwa niematerialnego na Krajową listę. [W:] *Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego* na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Pozyskano z http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Wytyczne/ (dostęp: 14.02.2020).